

MUHAMMED EMİN ER'İN EL-FEYZU'L- 'ATÂK FÎ İLMİ'L-MANTIK ADLI RİSÂLESİ

MUHAMMED EMİN ER'S TREATISE ENTITLED AL-FAYD AL-'ATÎQ FÎ 'İLM AL-MANṬİQ

ALAATTİN TEKİN

DR. ÖĞR. ÜYESİ, DİCLE ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ

MANTIK ANABİLİM DALI

ASSISTANT PROFESSOR, DICLE UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF LOGIC

DIYARBAKIR/TÜRKİYE

alaatekin@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0002-7007-7746>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1713594>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

03 Haziran / June 2025

Kabul Tarihi / Accepted

26 Kasım / November 2025

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / December

Atıf / Cite as: Tekin, Alaattin, "Muhammed Emin Er'in el-Feyzu'l- 'Atîk Fî İlmî'l-Mantık Adlı Risâlesi [Muhammed Emin Er's Treatise Entitled AL-Fayd AL-'atîq Fî 'İlm AL-Manṭiq]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/2 (Aralık/December 2025): 811-840.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası [CC BY-NC 4.0] /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International [CC BY-NC 4.0].

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

MUHAMMED EMİN ER'İN EL-FEYZU'L- 'ATİK Fİ İLMİ'L-MANTİK ADLI RİSÂLESİ

Öz

Muhammed Emin Er (1914-2013), son dönem Osmanlı âlimlerinden olup Diyarbakır'da doğmuş, medrese geleneği içerisinde yetişmiş ve Gaziantep ile Ankara'da ilmi faaliyetlerini sürdürmüştür. İlmî kişiliğiyle klasik İslâmî disiplinlere vakıf, velûd bir müellif olarak öne çıkan Muhammed Emin, telif ettiği eserler ve yetiştirdiği öğrencilerin yanı sıra, ulusal ve uluslararası düzeyde irşâd, tebliğ ve İslâm'a davet gibi hizmetlerle iştigal ederek Osmanlı sonrası dönemde İslâmî ilimlerin devamlılığına katkı sağlamıştır. Muhammed Emin'in en dikkat çeken çalışmaları hem medrese müfredatına hem de genel bir kesime yönelik hazırladığı *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* ile *Mecmû'atu'r-resâilü'd-diniyye fî 'ulûmi'l-muhtelife* adlı eserleridir. Özellikle kendisi *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* adlı eserinde, geleneksel on iki ilmi muhtasar metinler halinde derlemiştir. Bu çalışmada, araştırmamızın kapsamıyla irtibatlı olarak söz konusu derlemeden yalnızca mantık, münâzara ve âdâb disiplinlerine ilişkin risâleler incelenmiştir. Mantık alanındaki katkılarını özetleyen *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık* adlı risâlesi, klasik mantık geleneğini pedagojik bir yaklaşımla ele alan eserlerden biridir. Özellikle Muhammed Emin'in risâlesini *el-Feyzü'l-'atik* diye isimlendirmesi etimolojik olarak mantığın antik/kadim bir ilim olması ve bu alanında eşsiz bir literatürün var olmasına atıfla bu ismi tercih etmesi şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*'ın beslendiği kaynaklar, İslâm mantık literatürünün temel metinlerin olan Ebherî'nin *İsâgûci'si* ve Kâtibî'nin *Şemsiyye* risâlesi ile bu risâlelere yazılan şerh ve haşiyelerdir. Bu sayede metni inceleyen araştırmacı mevcut görüşlerin asırlar öncesindeki izlerini sürebilme imkânı sağlar. Eserde, mantığın ilimden hareketle tasavvur ve tasdik olarak belirlenmesi ve tasavvur bölümünde beş tümel ile tanım konusu, tasdik bölümünde ise önermeler ve önermeler arası ilişkiler ile kıyas konusu incelenmektedir. Akabinde beş sanat olarak bilinen burhân, cedel, hitâbet, şiir ve mugalata kısa bir şekilde ele alınmaktadır. Tüm bu konular çerçevesinde mantığı öğrenmenin asıl amacı burhâna yani yakını bilgiye vakıf olmaktır. Ayrıca kendisinin burhân, cedel, hitâbet, şiir ve mugalata olarak bilinen beş sanatı Kur'ân-ı Kerim'deki Nahl Suresi 125. ayetiyle ilişkilendirerek epistemolojik bir temele oturtması dikkat çekicidir. Bu hususlar dikkate alındığında metnin genel çerçevesinin oluşmasında *İsâgûci* ve *Şemsiyye* metinleri ve bunların daha iyi anlaşılması adına ortaya konan şerh ve haşiyelerin esas alındığı; genel işleyiş açısından ise *Şemsiyye*'nin konu sıralamasına riayet edildiği söylenebilir. Fakat metin öğretici düzeyde ele alındığı için modalite konusuna, önermenin dörtlü yapısı ile bunlara dönük genel tartışmalara, kıyasın eklentileri olan bileşik kıyaslar, hulfî kıyas, tümevarım ve analogi gibi konular ile yakını olmayan öncüllere değinmemiştir. Bununla birlikte Muhammed Emin'in, dâl ile delil arasında bir farkın olduğunu belirtmesi, müfret lafızları altı kısımda incelemesi, eksik betimsel tanımın beş farklı açıdan yapıldığına dikkat çekmesi, önermeleri niceleyici edatlar üzerinden aktarması ve kıyasların dört şeklini belirtip tüm modlarına örnek vermesi gibi hususlar eserinde dikkat çeken yaklaşımlardır. Muhammed Emin *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık* eseri netice itibarıyla, yeni başlayan ve orta düzeydeki talebelerin ne kısa ne uzun olan ana metne bağlı kalarak rahat bir şekilde mantığa dair meselelere vakıf olabileceği gibi bu alanda ilerlemek isteyenler için de ileri düzey metinleri anlama konusunda kapı araladığını söyleyebiliriz. Söz konusu tespit, müellifin mantık alanına hem kavramsal hem de bibliyografik düzeyde hâkimiyetini, ayrıca bu birikimi medrese tedrisatında talebelerine aktardığını ortaya koyması yönüyle mühimdir. Netice itibarıyla Muhammed Emin Er'in çalışmaları, Osmanlı medrese geleneğinin son temsilcilerinden biri olarak klasik metinleri öğretici bir üslûpla yeniden yorumlaması ve mantık ilmini teorik-pratik dengesi içinde sunması bakımından

önem taşır. Eserleri, İslâm mantık tarihinde şerh ve haşiye geleneğinin devamlılığını gösterirken, öğrenci odaklı pedagojik yaklaşımla günümüz ilmî çalışmalarına metodolojik bir model sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Şemsiyye, Şerh, Muhammed Emin Er, *el-Feyzü'l-'Atik fi 'İlmî'l-Mantik*.

MUHAMMED EMİN ER'S TREATISE ENTITLED *AL-FAYD AL-'ATİQ Fİ 'İLM AL-MANṬİQ*

Abstract

Muhammed Emin Er (1914-2013), one of the late Ottoman scholars, was born in Diyarbakır, raised in the madrasa tradition and continued his scholarly activities in Gaziantep and Ankara. Muhammad Emin, who stands out as a prolific author and is well-versed in classical Islamic disciplines with his scholarly personality, has contributed to the continuity of Islamic sciences in the post-Ottoman period by engaging in services such as guidance, preaching and invitation to Islam (*da'wa*) at national and international levels, as well as the works he has written and the students he has trained. Muhammad Emin's most notable works are *Jāmi' al-Mutūn al-Dirāsiyyah* and *Majmū'at al-Rasā'il al-Dīniyyah fī 'Ulūm Mukhtalifah*, which he prepared for both the madrasa curriculum and the general public. In particular, he compiled the twelve traditional disciplines into concise texts in his *Cāmi al-mutūni al-dirāsiyya*. In this study, only the treatises concerning logic, disputation (*munāẓara*), and the discipline of *ādāb* were examined. His treatise *al-Fayd al-'Atiq fī 'İlm al-Manṭiq* which summarises his contributions in the field of logic, is one of the works that approaches the classical logical tradition through a pedagogically oriented presentation. In particular, his choice of the title *al-Fayd al-'Atiq* may be interpreted etymologically as an allusion to the antiquity of logic as a discipline and to its rich classical literature. Moreover, *al-Fayd al-'Atiq fī 'İlm al-Manṭiq* is grounded in the canonical foundational texts of Islamic logic literature, namely al-Abhari's *İsāghūjī* and al-Kātibī's *al-Risālah al-Shamsiyyah* treatise, and the commentaries and glosses written on these treatises. In this way, it provides the opportunity to trace the historical trajectories of contemporary views across the centuries. In the treatise, logic is classified into *tasawwur* (*conception*) and *taşdiq* (*assent*). The conception section discusses the five universals and definition, whereas the assent section examines propositions, the relations between them, and *qiyās* (*sylogistic reasoning*). Subsequently, the five arts of demonstration, dialectic, rhetoric, poetry and sophistry are briefly discussed. Within the framework of all these topics, the main purpose of learning logic is to be familiar with demonstration, that is, proximate knowledge. It is also noteworthy that he places the five arts known as demonstration, dialectic, rhetoric, poetry and sophistry on an epistemological basis by associating them with verse 125 of Surah al-Nahl in the Holy Qur'an. When these issues are taken into consideration, we can say that although the general framework of the text is the texts of *İsāghūjī* and *Shamsiyya* and the commentaries and glosses put forward for a better understanding of these texts, Muhammad Emin complies with the subject order *Shamsiyya* in terms of general functioning. However, since the text is handled at the didactic level, he did not touch upon modality, the quadruple structure of the proposition and the general discussions about them, compound syllogisms, khulf syllogism, induction and analogy, which are the appendages of syllogism, and non-certain veya non-demonstrative premises. However, Muhammad Emin's noteworthy approaches are that he states that there is a difference between indicator (*dāl*) and proof (*dalīl*), analyses the individual in six parts, points out that the incomplete descriptive definition is made from five different perspectives, conveys propositions

through quantifying prepositions, and states the four forms of syllogisms and gives examples of all modes. In conclusion, we can say that Muhammad Emin's *al-Fayd al-'Atiq fi 'Ilm al-Manṭiq* opens the door to understanding advanced texts for those who want to advance in this field, as well as for beginner and intermediate students who can easily master the issues of logic by sticking to the main text, which is neither short nor long. This is because he does not directly enter into the controversial issues of logic and there are hints that may direct readers to longer works for detailed analyses. This finding is significant as it reveals the author's command of the field of logic at both the conceptual and bibliographical levels, and further demonstrates his transmission of this accumulated knowledge to his students within the madrasa curriculum. In conclusion, as one of the last representatives of the Ottoman madrasa tradition, Muhammed Emin Er's works are important in terms of reinterpreting classical texts in an instructive style and presenting the science of logic in a theoretical-practical balance. His works show the continuity of the tradition of commentary and glosses in the history of Islamic logic and provide a methodological model for today's scientific studies with a student-oriented pedagogical approach.

Keywords: Logic, al- *Shamsiyya*, Commentary, Muhammed Emin Er, *al-Fayd al-'Atiq fi 'Ilm al-Manṭiq*

GİRİŞ

Muhammed Emin Er, son dönem Osmanlı âlimlerinden biri olarak milâdî 1914 yılından Diyarbakır'ın Çermik ilçesine bağlı Külüyan (yeni adı Kalas) olarak bilinen köyde dünyaya gelmiştir. Soyadı kanunundan önce ailesi bulundukları bölge itibarıyla "Mirânî" nispetiyle tanınmış. Soyadı kanunundan sonra ise "Er" soyadını kullanmaya başlamışlardır. Hayatı boyunca sürekli ilimle iştigal etmiş, sayısız öğrenciye icâzet vermiş ve klasik metinlere yönelik telif ve şerh düzeyinde metinler kaleme alarak velûd bir yaşam sürmüştür. Müderrisliğin yanı sıra dünyanın pek çok ülkesine seyahat ederek tebliğ hizmetlerini de ifa eden müellifin, dönemin önde gelen ilim adamları arasında yer aldığı söylenebilir. 28 Haziran 2013 yılında Ankara'da tedavi gördüğü hastanede hakkın rahmetine kavuşmuştur. Vasiyeti üzerine cenazesi devlet ricali ve sevenlerinin katılımıyla Gaziantep Nuri Mehmet Paşa camisine defnedilmiştir. Hayatı boyunca ders verme, imamlık, vaizlik, tebliğ ve İslâm'a davet gibi hizmetlerle iştigal olmuştur.¹ Muhammed Emin, Rahmeti Rahmana kavuştuktan sonra da ardında bıraktığı eserler ve yetiştirmiş olduğu öğrencileri vasıtasıyla onu daha iyi anlayabilmek adına hakkında uluslararası dü-

¹ Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Halil Er, *Muhammed Emin Er Seyda Son Osmanlı Âlimi* (Ankara: MEED Yayınları, 2014).; Burak Özcan, *İlim ve İstikamet Üzere Bir Hayat Muhammed Emin Er'in Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Anlayışı* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024); Seyda Muhammed Emin Er ve *Tasavvufî Düşüncesi* (İstanbul: Mevsimler Kitap, 2023).

zeyde sempozyum çalışmaları yapılmış son dönemin önde gelen alimlerinden biri olarak hoş bir sadâ bırakmıştır.²

Molla Muhammed Emin, dil ilimlerinin yanı sıra fıkıh, akâid, tefsir, mantık, vaz, münâzara ve ahlak gibi ilim dallarında telif düzeyinde eserleri Arapça olarak ortaya koymaya gayret etmiştir. Kendisi salt kitap yazmanın ötesinde ilim ehline ve talibine gerçek anlamda yararlı olacak, kendi ilmî tahsilinden yıllar içinde edindiği tecrübeleri, incelikleri okuyuculara sunacak, meseleleri kolaylaştıracak, talebeleri uğraştırıp vakit kaybettiren hususların çözümlerini ve bu minvaldeki tespitlerini paylaşıp yararlı olacak bir eser ortaya koymayı gaye olarak benimsediğini söyleyebiliriz. Ayrıca yurt içinde ve yurt dışında olmak üzere pek çok ülkede irşâd, tebliğ ve İslâm'a davet faaliyetlerinde bulunması, kendisinin toplum nezdinde sevilen ve saygı duyulan bir şahsiyet olarak tanınmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla hem medrese geleneği içerisinde yer alan öğrencilerine hem de çevresine yönelik eksiklik ve ihtiyaç olduğunu düşündüğü alanlarda pek çok eser ortaya koymuştur. Nitekim telif ettiği eserler genel itibarıyla *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* ve *Mecmû'atu'r-resâil'd-dîniyye fî 'ulûmi'l-muhtelif*e adlı kitaplarda derlenmiştir.³ Bunların bir kısmı Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır. *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye'nin* ilk baskısı 2007 yılında Dimeşk'te bulunan Silsiletü'l-Endülüs yayınları tarafından, ikinci baskısı ise 2011 yılında İSAR yayınları tarafından neşredilmiştir. Bu çalışmada, ana metin olarak ilk baskı kullanılacaktır. *Mecmû'atu'r-resâil* de 2010 yılında Dimeşk'te bulunan Silsiletü'l-Endülüs yayınları tarafından yayınlanmıştır. Muhammed Emin *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* adlı çalışmasında klasik medreselerde okutulan on iki ilmi muhtasar bir şekilde ele alırken *Mecmû'atu'r-resâil* adlı eserinde ise ahlak, kelam, tasavvuf ve fıkha dair eserler öne çıkmaktadır. Bu çalışmada *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* eserde yer alan mantık ve münâzara alanlarına ilişkin metinler kısaca tanıtıldıktan sonra konumuzla bağlantılı olarak müellifin *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık* risâlesi incelenecektir.

1. MÜNÂZARA VE MANTİK ALANINA AİT ESERLER

1. *el-Verdûs-Sad'i fî 'ilmi'l-vad'i*: *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın dördüncü risâlesidir. Risâle belâgat ilimlerinden olan biri olan vaz' ilmi üzerine kaleme alınmış ve giriş kısmında öncelikle ilmin tanımı, gayesi

² Hakkında yapılan sempozyumların kitap hali için bk. Cafer Acar - Aygün Yılmaz (ed.), *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2021); Cafer Acar - Aygün Yılmaz (ed.), *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti II* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2024).

³ Muhammed Emin Er, *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007); Muhammed Emin Er, *Mecmû'atu'r-resâil* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2010).

ve konusu öncelikle ele alınmıştır.⁴ Bu ilmin temel meselelerini ele alan, yaklaşık on sayfalık muhtasar bir risâledir; hakkında genel mahiyette bir çalışma bulunmaktadır.⁵

2. *ed-Duru'l-a'yân fi ilmi'l-isti'are ve'l-beyân: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın beşinci risâlesidir. İSAR'ın mevcut baskısında *en-Nedaretu fi 'ilmi'l-isti'are* olarak yer almaktadır. Zira beyân konusu ayrı bir risâlede ele alınmıştır. Bu durum baskı hatasından kaynaklı olabilir. Risâlede ilk olarak istiâre ilminin tanımı, gayesi ve konusu ele alınmaktadır. Daha sonra teşbih, teşbih çeşitleri, teşbih edatları, mecaz, hakikat, mecazın çeşitleri, istiâre çeşitleri ve kinâye gibi bu ilmin temel konuları ele alınmaktadır.⁶

3. *el-Lübâb fi 'ilmi'l-münâzaretî ve'l-âdâb: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın altıncı risâlesidir. Münâzara ve âdâb bahsini ele alan bu risâlede diğer risâlelerde olduğu gibi öncelikle bu ilmin tanımı, gayesi ve konusu öncelikle belirtilir. Eser genel itibarıyla birinci bölümde tasdik, ikinci bölümde tarif, üçüncü bölümde taksim ve son bölümde ise hatime yani sonuç bölümünden oluşan yaklaşık yirmi sayfalık bir risâledir.⁷

4. *el-Ğaysü'l-Rabî' fi ilmi'l-me'ânî: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın yedinci risâlesidir. İSAR baskısında *el-Feyzü'l-rabbânî fi 'ilmi'l-me'ânî* şeklinde revize edilmiştir. Belâgat ilimlerinden Me'ânî ilmi üzerine yazılmış bir risâledir. İlmin tarifinden sonra, fesâhat ve fesâhatin türleri, belâgat, aklî hakikat, aklî mecaz, kasr ve inşâ gibi bu ilmin temel kavramları Kur'an ayetlerinden seçilen örneklerle açıklanmaktadır. Eser, yaklaşık kırk sayfadan oluşmaktadır. Muhammed Emin *Fayzu'r-rabbânî fi 'ilmi'l-me'ânî* risâlesinin dibacesinde bu eseri, Hatip el-Kazvî'nin (ö. 1338) *Telhisu'l-miftâh* ve Sa'd et-Teftazanî'nin (ö. 1390) *Muhtasaru'l-me'ânî* adlı eserlerinden özetleyerek telif ettiğini belirtmektedir. Müellif, eserini muhtasar bir tertip içinde kaleme alma tercihinin, medrese talebelerinin metni hem kolaylıkla ezberlemelerine hem de mâhiyetini derinlemesine idrak etmelerine imkân sağlama gayesine dayandığını belirtmektedir.⁸ Bu risâle hakkında da genel bir çalışma yapılmıştır.⁹

5. *el-Ğaysü'l-Rabî' fi ilmi'l-beyân: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kita-

⁴ Muhammed Emin Er, *el-Verdü's-Sad'i fi 'ilmi'l-vad'i, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007), 231-241.

⁵ Abdullah Hacıbekiroğlu, "Mehmet Emin Er'in el-Verdü's-sad' fi 'ilmi'l-vaz' Adlı Vaz' İlmine Dair Risalesi", *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2021), 383-394.

⁶ Muhammed Emin Er, *en-Nedaretu fi 'ilmi'l-isti'are, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007), 243-271.

⁷ Muhammed Emin Er, *el-Lübâb fi 'ilmi'l-münâzaretî ve'l-âdâb, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007), 273-300.

⁸ Muhammed Emin Er, *el-Ğaysü'l-rabî' fi ilmi'l-beyân, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007), 303-343.

⁹ Mustafa Keskin, "Muhammed Emin Er'in el-Feyzu'r- Rabbânî fi ilmi'l- me'ânî Adlı Eserinin Belâgat Açısından İncelenmesi", *Tarih Okulu Dergisi* 39 (2019), 741-765.

bın sekizinci risâlesidir. İSAR'ın baskısında *et-Tibyân fî 'ilmi'l-beyân* olarak düzeltilmiştir. Belâğât ilimlerinden biri olan beyân ilmi üzerine kaleme alınmış bu risâle on iki sayfadan oluşmaktadır. Risâlenin mukaddime kısmında beyân ilminin tanımı, amacı ve konusu incelenmiştir.¹⁰ Bu risâle Mehmet Candan tarafından genel olarak incelenmiştir.¹¹

6. *el-Ğaysü'r-rabî fî 'ilmi'l-bedî'i: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın dokuzuncu risâlesidir. Bedî' ilminin tarifini verdikten sonra manevî ve lafzî şeklinde iki kısımda incelediği altı sayfalık muhtasar bir risâledir.¹²

7. *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık: Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* isimli kitabın üçüncü risâlesidir. Muhammed Emin bu risâlesinde de diğer risâlelerinde de bir yöntem olarak benimsediği şekilde öncelikle o ilmin tanımını, amacını ve konusunu ele alarak başlar.¹³ Klasik mantık kitaplarında mevcut olan tasavvur ve tasdik ayrımını gözeterek konu başlıklarını sırasıyla bu minvalde inceler. Çalışmamızın asıl konusunu oluşturduğu için aşağıda daha detaylı bir şekilde incelenecektir. Klasik medrese müfredatında okutulan mantık dersleri, sıra kitapları arasında genellikle öğretim zincirinin son halkasında yer alır. Ancak bu durum, dersin hem öğretimsel hem de kavramsal açıdan yeterince derinlemesine işlenememesi gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira dersi yürüten hocaların önemli bir kısmı, mantığın temel kavram ve meselelerine gereği kadar vâkıf olmadıklarından, öğretim süreci çoğu zaman yüzeysel bir aktarımla sınırlı kalmıştır. Buna mukabil, alanda yetkinlik kazanmış az sayıdaki hoca, zaman zaman daha derinlikli ve verimli bir öğretim pratiği sergileyebilmiştir. Bu istisnai örneklerden biri, Osmanlı ilim geleneğinin son temsilcileri arasında anılan, Diyarbakır'dan Gaziantep'e, oradan Ankara'ya uzanan ilmi ve fikrî seyriyle dikkat çeken Muhammed Emin Er'dir. Er'in mantık alanında kaleme aldığı eser, hem özgün bir telif hüviyetine sahiptir hem de anlaşılabilirliği artırmak amacıyla derkenar notlarıyla zenginleştirilmiştir. Orta düzey bir metin karakteri taşıyan bu eser, bir yandan muhtasar mantık geleneği içindeki yerini açıkça ortaya koyarken, diğer yandan pedagojik erişilebilirlik kaygısını da yansıtarak klasik öğretimle modern kavrayış arasında bir köprü işlevi görmektedir.

el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık ana metin ve bu metnin daha sağlıklı anlaşılabilmesi adına verdiği dipnot ya da derkenar notlarıyla öğretici bir tarzda ortaya konulan kırk dört sayfadan oluşan bir çalışmadır. Geleneksel bir şekilde metne hamdele ve salve ile başlayan yazar, ardından mantık il-

¹⁰ Er, *el-Ğaysü'l-rabî fî 'ilmi'l-beyân, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*, 344-356.

¹¹ Mehmet Candan, "Muhammed Emin Er'in *et-Tibyân fî ilmi'l-beyân* Adlı Beyan İlmine Dair Risalesi", *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti II* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024), 211-225.

¹² Muhammed Emin Er, *el-Ğaysü'l-Rabî fî ilmi'l-beyân, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye*, 357-362.

¹³ Muhammed Emin Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye* (Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007), 183-227.

minin tanımını, amacını ve konusunu belirleyerek konuya giriş yapar. Daha sonra ele alacağı tüm başlıkları kısa başlıklar halinde belirledikten sonra bunların detaylı incelemesini yapar. Bu hususta öncelikte ilmi, “Bir şeyin sûretinin akılda hâsıl olmasıdır.” şeklinde tanımladıktan sonra ilmin ya salt tasavvurât ya da kendinde hüküm bulunan tasavvur şeklinde iki kısma taksim edildiğini belirtir.¹⁴ Fahreddin er-Râzî (ö. 1210) ve müteahhirîn dönemi filozoflarına göre bu ikisinin birleşmesiyle tasdik oluşurken filozofların nazarında ise tasdik salt hüküm olarak ifade edilir. Tasavvurât bölümünde beş tümel ve tanım konusu ele alınırken tasdikât bölümünde ise önerme, kıyas ve beş sanat gibi konular ele alınmaktadır. Muhammed Emin, bunları ilgili başlıklar halinde kendi konularına taksim ederek açıklamaya çalışır. Eserde, önermeler bahsi kapsamında basit ve bileşik önermeler ile bunlara bağlı olarak çelişki düz döndürme ve ters döndürme meseleleri, örneklerle desteklenmiş sistematik bir üslup içinde ele alınmaktadır. Kıyas bölümünde ise kıyasın mahiyeti, kesin ve “seçmeli olmak üzere iki ana kategori altında tasnif edilmekte; kesin kıyasların dört şekli ve her bir şekle özgü modlar, mantikî tutarlılığı gözetilen bir metodolojiyle ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır. Devam eden kısımda ise seçmeli kıyaslar, bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere iki alt başlıkta incelenmekte; her iki tür de temsili örneklerle somutlaştırılarak, akli istidlalin yapısal işleyişi görünür kılınmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım hem kavramsal çerçevenin berraklaştırılmasına hem de uygulama yetkinliğinin güçlendirilmesine hizmet eden seçkin bir didaktik örüntü ortaya koymaktadır.

Kısacası Muhammed Emin’in İsâgûcî, Kategoriler (Makûlât), Önermeler (Peri Hermeniâs), Birinci Analitikler (Kitâbu’l-Kıyas) ve beş sanat olarak bilinen İkinci Analitikler (Kitâbu’l-Burhân), Topikler (Kitâbu’l-Cedel), Sofistik Çürütmeler (Kitâbu’s-Safsata), Retorik (Kitâbu’l-Hatâbe) ve Poetika (Kitâbu’ş-Şi‘ir) olmak üzere mantığı muhtasar bir şekilde incelediğini ifade edebiliriz. Ayrıca, beş sanatın her birini, kendilerine özgü kıyas türleriyle ilişkilendirerek örnekler üzerinden ele almak suretiyle bahis tamamlanmaktadır. Bu çalışmada amaç, mantığı klasik geleneğin tasnif anlayışına uygun biçimde tasavvur ve tasdik mertebeleri çerçevesinde yeniden inşa ederek metni sistematik bir çözümlemeye tâbi tutmaktır. Bu kapsamda, önce kavramsal içerik ve tanımların tahliline, ardından önermelerin mantikî yapısı ve kıyasın nazarî örgüsüne ilişkin incelemelere yer verilecektir.

¹⁴ Fârâbî, *Kitâbu’l-Burhân*, çev. Ömer Türker- Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınlar, 2012), 1.

2. MANTIĞIN KONUSU VE GAYESİ BAKIMINDAN TANIMI

Muhammed Emin'e göre mantık ilmi, bilinmeyene ulaştırması bakımından tasavvur ve tasdiklerin ele alındığı bir disiplindir. Bunun yanında mantık, akıllı/zihni fikir yürütmede hataya düşmekten koruyan bir ilim olarak tanımlanır. Bu çerçevede "fikir", bilinenlerin tertibinden hareketle bilinmeyenlere ulaşmayı sağlayan zihni süreçtir. Müellif, mantığa ilişkin bu iki tanımın hem konuyu hem de amacı açıkça ortaya koyduğunu, dolayısıyla başka tariflere ihtiyaç bulunmadığını özellikle vurgular. Bu yaklaşım, mantığın epistemik işlevini ve hatadan muhafaza etme boyutunu birlikte temellendirmektedir.¹⁵ Burada ortaya koyduğu tarifler genel itibarıyla mütekaddimîn döneminde belirlenen zâtî ve arazî açıdan ortaya konan tarifler ya da tanımlardır. Zâtî birlik ciheti açısından ortaya konulan ilk tanım mantığın konusunu; ikinci tanım ise mantığın amacını oluşturmaktadır.¹⁶

3. İLMİN TARİFİ VE KISIMLARI

Klasik anlayışa göre ilim, bir şeyin sûretinin akılda hâsıl olmasıdır. Hâsıl olan bu sûret ya salt/mutlak tasavvur yani kendinde doğruluk ya da yanlışlığına dair hüküm bulunmayan tasavvur olarak bilinir ya da kendinde hüküm bulunan tasavvur olarak ifade edilir. Fahreddin er-Râzî ve müteahhirîn dönemi âlimlerine göre bu ikisinin birleşmesiyle tasdik gerçekleşir. Tasavvurâtın birleşmesi ise hüküm açısından (i) mahkûmun aleyh olarak tasavvur, (ii) mahkûmun bih olarak tasavvur ve (iii) aralarında nispet yani bağ açısından nispet olmak üzere üç aşamalıdır.¹⁷ Muhammed Emin, Kutbüddin er-Râzî'nin (ö. 1365) şerhinden hareketle bir şeyin mutlak tasavvuru o şeyin akılda resm olması ya da betimlenmesine dair genel bir açıklamayı zihin-ayna teşbihi üzerinden inceler. Buna göre, insan zihni bir aynaya benzetilmektedir. Nasıl ki nesnelerin sûret ve imgeleri bir aynada yansıma buluyorsa, aynı şekilde şeylere ait sûretler de insan zihninde nakşolunur. Ancak aralarında mühim bir fark vardır: Aynaya yansıyan sûretler yalnızca duyulur olgularla sınırlıyken, zihnin aynasına düşen sûretler hem duyulur hem de akledilir mahiyette olabilir. Bu bağlamda, maddeden soyutlanarak zihinde nakşedilen sûret "ilim"e; haricî varlıkta bulunan sûret ise "malûm"a tekkabül eder. Buna göre ilim ile malûm, zât bakımından bir, itibar bakımın-

¹⁵ Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantik*, 183.

¹⁶ Ferruh Özpilavcı, *Ebheri İsâgûci ve Şerhi* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 67.

¹⁷ Ferruh Özpilavcı, *Kâtîbî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 208-209; Kutbüddin Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti-şemsiyye*, nşr. İlyas Kabalân (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014), 97-98; Mehmet Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı Kâtîbî ve Kutbüddin Râzî Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 18-19. Mehmet Çavdar, *Teftâzânî'nin Tasavvur Anlayışı* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2023), 22-24.

dan ise farklıdır. Bu ayrım, bilginin zihnî sûret olarak mahiyetini ve bilinenin haricî varlıkla olan ontolojik irtibatını aynı anda temellendiren özgün bir epistemolojik dengeyi ifade eder. Böylelikle, zihnin bilgi üretimindeki yansıtıcı işlevi, hem idrak sürecinin metafizik arka planını hem de bilginin varlıkla irtibatını açıklığa kavuşturur.¹⁸ Kısacası hükmün gerçekleşmesi için konu, yüklem ve bu ikisini bir araya getiren bir bağın ya da bir nispetin varlığı söz konusudur. Hüküm ise bir şeyin bir şeye olumlu veya olumsuz olarak nispet edilmesidir. Ayrıca tasavvur ve tasdikten her biri bedihî/zorunlu ve nazari/kesbî olarak elde edilir.¹⁹ Bu ayrım, bilginin doğrudan sezgi yoluyla mı yoksa delil ve istidlâl aracılığıyla mı kesb edildiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

4. DELALET KONUSU

Muhammed Emin'e göre delalet, ya bir şeyin kendisinin ilminden başka bir şeyin ilmini ya zannını ya da kendisinin zannından başka bir zannı gerektirecek bir halde olmasıdır. İlkine dâl ve delil ikincisine medlûl (delalet edilen) denir. Muhammed Emin dâl ile delil arasında fark olduğuna dikkat çeker. Ona göre dâl, doğrudan tasavvur ve tasdike ilişirken delil sadece tasdike ilişir. Bu açıdan dâl delilden daha geneldir. Delil olan yakîn olması açısından delil ve burhân diye isimlendirilir. Diğeri ise zan olması açısından iknâî delil ve emâre olarak isimlendirilir ki buna da medlûl denir. Muhammed Emin'in bu pasajı doğrudan Fenârî'nin (ö. 1451) metninden aldığını söyleyebiliriz.²⁰

Delalet bir şeydir ki, onu anlamaktan başka bir şeyi anlamak lazım gelir. Delaletin konusunu doğrudan lafızlar oluşturur ve delalet öncelikle sözlü (*lafzî*) ve sözsüz (*gayri lafzî*) olmak üzere iki kısma ayrılır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla delaletin bu şekilde yani sözlü ve sözsüz şeklinde ikili bir tasnife tabi tutulduğu ilk metin Muhyiddin et-Tâlişî'nin (ö. 1480'den sonra) Hüsâm Kâtî'nin (ö. 1359) *İsâgûcî Şerhi*'ne yazdığı haşiyesidir. Bunların da her biri kendi içinde tabiî, aklî ve vazî şeklinde üçe ayrılarak toplamda altı tane delalet çeşidi meydana gelir.²¹ Bu tasnif, delâletin mahiyetini hem ifade vasıtasına (*lafzî/gayr-i lafzî*) hem de iletine (*tabiî, aklî, vaz'î*) göre hiyerarşik bir tertip içinde inşa ederek, kavramsal yapının sistematik bütünlüğünü orta-

¹⁸ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 184-185; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*, 97-98.

¹⁹ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 185-186.

²⁰ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 186; Muhyiddin et-Tâlişî, *Hâşiyetu Muhyiddin ale şerhi isâgûcî li-Hüsamkâtî*, nşr. Mur'î er-Reşid (Mardin: Nur Sabah Yayıncılık, 2012), 29-30; Molla Fenârî, *el-Fevâidu'l-fenâriyye ala metni isâgûcî*, nşr. Muhammed Abdulaziz Ahmed el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014), 22-23.

²¹ Muhyiddin et-Tâlişî, *Hâşiyetu Muhyiddin ale şerhi isâgûcî li-Hüsamkâtî*, 31.

ya koymaktadır. Mantık ilminde kullanılan delalet türü sözlü vazî delalettir. İnsanın hayvan-ı nâtika delaleti, sözlü vazî delalete örnek olarak verilebilir. Sözlü vazî delalet ise kendi içinde mutabakat, tazammun ve iltizam şeklinde üç kısma ayrılır. Konulduğu mananın tamamına delalet ederse *mutâbakat*, bir kısmına delalet ederse *tazammun* ve zihnini onu gerektirmesine delalet ederse *iltizâm* adını alır.²² Bu taksimi ilk defa İbn Sînâ (ö. 1037) ortaya koymuş ardından gelenler bunu olduğu gibi benimsemişlerdir.²³

5. LAFİZ KONUSU

Muhammed Emin, lafız konusuna geçmeden önce kavramın etimolojik kökenine eğilerek anlam sahasını belirlemeye çalışır. Ona göre lafız kelimesi, sözlük bakımından *bir şeyi ağızdan dışarı atmak yahut fırlatmak* anlamına gelir; terim anlamı ise *insanın onunla konuştuğu şey*, yani anlamın taşıyıcısı olan sözdür. Bu tanım çerçevesinde lafız, yapısal bakımdan müfret ve mürekkep olmak üzere iki ana kısımda ele alınır.²⁴

5.1. Müfret Lafızlar

Müfret lafız, *insan* örneğinde olduğu gibi, parçası mananın bir parçasına delalet etmeyen lafızdır. Müfret lafızlar altı kısma ayrılmaktadır. (i) Kaf harfi gibi ne lafzın parçasına ne de anlamına delalet etmemesi. (ii) Kaf harfinin birine isim yapılması gibi mananın parçası olup ama lafzın parçası olmaması. (iii) Hece harflerinin isimlendirilmesi gibi lafzın parçası olup ama mananın parçası olmaması. (iv) Hem lafzının hem de manasının parçalarının olması ama insan lafzı gibi lafızdaki parçaların mananın parçalarına delalet etmemesi. (v) Hem lafzının hem de manasının parçalarının olması ancak kastedilen manaya delalet etmemesi. Tıpkı özel ad olan Abdullah ismi gibi. (vi) Lafzın parçasının manasının parçasına delalet edip ama onun bu delaleti murat etmemesi. Özel ad olarak nâtık hayvan gibi.²⁵

Müfret lafızları Hüsâm Kâtî, dört, Fenârî ve Mağnîsevî (ö. 1890 sonrası) beş madde şeklinde sıralarken Molla Muhammed'in burada sayıyı altıya çıkarması dikkat çekicidir. Ayrıca müellif, *Şemsiyye* metnine bağlı kalarak müfret lafızları ele almakta; bu bağlamda edat, kelime, isim, mütevâtî, müşekkek, menkûl, mecaz, hakikî, tikel ve tümel gibi kavramlara yüzeysel biçimde

²² M Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, 186; Molla Fenârî, *el-Fevâidu'l-fenârîyye ala metni isâgûci*, nşr. Muhammed Abdulaziz Ahmed el-Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014), 22-23.

²³ İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, çev. Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 4.

²⁴ Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, 188.

²⁵ Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, 188; Molla Fenârî, *el-Fevâidu'l-fenârîyye ala metni isâgûci*, 34-35; Mahmut b. Hasan Mağnîsevî, *Muğni't-tullâb şerhu isâgûci*, nşr. 'Assam bin Mühezzeb es-Subûî (Dimeşk: Dâru'l-Beyrut, 2009), 84-85.

temas etmektedir. Son olarak bütün (*kül*) ve tümel (*küllî*) arasında yüklemleme açısından bir farklılığın olduğunu belirtir. Buna göre tümel, “Zeyd’in insandır.” örneğinde olduğu gibi tümeller parçası bulunduğu her bir ferde yüklenebilirken bütün parçası olduğu şeylerin her birine yüklenemez. Nitekim “Duvar evdir.” denilemez.²⁶ Bu ayırım küll ile küllî arasındaki mantıkî ilişkiyi ve yüklemnin kapsam-tatbik şartlarını açıkça ortaya koymaktadır.

5.2. Mürekkep Lafız

“Taş atan” örneğinde olduğu gibi lafzın bir parçasının anlamının bir parçasına delalet etmesi durumunda söz konusu lafız mürekkep lafız olarak nitelendirilir. Mürekkep lafız, üzerinde sükûtun mümkün olup olmasına bağlı olarak iki kısma ayrılır: Sükût mümkün ise tam, değilse tam olmayan mürekkeptir. Tam mürekkep, doğruluk ve yanlışlık ihtimali varsa haber ya da önermedir. Eğer ihtimal yoksa inşâidir. İnşâ ise hitap ve mertebe ilişkisine göre alt kategorilere ayrılır: Talepte bulunulan kimseye eşit düzeyde bir kimse tarafından söyleniyorsa rica (*iltimas*), bu alt düzeydeki birinden geliyorsa soru/dua, eğer bu anlamlardan birini ifade etmiyorsa tembihdir. Tembihin alt başlıkları arasında; ümit, temenni, taaccüp, yemin ve nida yer alır. Tam olmayan mürekkep ise düşünen insan örneğindeki gibi kayıtlamalı (*takyîdî*) ya da bir isim ve bir edattan bileşik olan bir söz gibi kayıtlamalı olmayan (*gayr-i takyîdî*)’dır.²⁷ Bu tasnif, mürekkep lafızların delalet yapısını hem mantıkî açıdan hem de sentaktik bütünlüğe göre sistematik biçimde konumlandırmaktadır.

Muhammed Emin’in söz konusu meseleye dair görüşlerini doğrudan Şemsiyye’ye yaptığı atıflar üzerinden temellendirdiği söylenebilir.

6. BEŞ TÜMEL (KÜLLİYÂT-I HAMSE)

Tümeller meselesi, düşünce tarihinin en tartışmalı ve en belirleyici problemlerinden biridir. Ontolojiden epistemolojiye, mantıktan dil felsefesine kadar uzanan etkileriyle, felsefî düşüncenin yapısını şekillendiren temel kavramlardan biri olarak öne çıkar. Mantık disiplini açısından ifade edecek olursak; *birden fazla varlığa yüklem olabilen terimler* tümel olarak adlandırılır.²⁸ Buna göre beş tümel, tümel kavramların en üst düzey sınıflarını temsil eder ve varlık ile idrak arasındaki bağı çözümlerken aklın kavramsal örgüsünü

²⁶ Er, *el-Feyzü'l-‘atik fî ‘ilmi'l-mantık*, 189-192.

²⁷ Er, *el-Feyzü'l-‘atik fî ‘ilmi'l-mantık*, 192-193; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 237.

²⁸ M. Sami Özdi, “Birlikte Yaşamının Temeli Hoşgörü Kavramının Bazı Tanımlarına Dair Mantıksal Bir İnceleme”, *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*, ed. Osman Zahid Çiftçi Muhiddin Okumuşlar (Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınlar, 2019), 406.

belirler. Buradan hareketle Muhammed Emin, beş tûmeli öncelikle özsel (*zâtî*) ilintisel (*arazî*) olarak iki kısma ayırmaktadır. Daha sonra özsel tûmelleri cins, tür ve ayırım olmak üzere üç kısma; ilintisel tûmelleri ise hassa ve araz-ı âmm şeklinde iki kısma ayırarak inceler.

6.1. Cins

Cins, salt bir ortaklık açısından “O nedir?” sorusunun cevabı olarak söylenendir. Ya da gerçeklikleri farklı olanlardan “Bunlar nedir?” diye sorulunca verilen cevaptır. Cins başka bir konuma göre de yakın cins ve uzak cins diye iki kısma da ayrılır. Ardından bulunduğu konuma göre üstün cins (*cins-i âlî*), orta cins (*cins-i mutavassıt*) ve aşağı cins (*cins-i sâfil*) olmak üzere üç kısma ayrılır.²⁹

6.2. Tür

Tür, “O nedir?” sorusunun cevabında hem ortaklık hem de hususilik açısından söylenendir. Ya da gerçeklikleri aynı olan birçok şeye “Bunlar nedir?” diye sorulunca buna uygun olarak verilen cevaptır. Tür konumuna göre hakiki tür ve izâfî tür olmak üzere ikiye ayrılır. Ayrıca türler, genel olması durumunda üstün tür, özel olması durumunda ise aşağı tür ya da türlerin türü ve son olarak bunların arasında yer alıyorsa mutavassıt tür olarak üç kısma ayrılır.³⁰

6.3. Ayırım

Ayırım, “O nedir?” sorusu yoluyla değil de “O özünde hangi şeydir?” sorusuna cevap olarak söylenendir. Düşünme, insanı kendisiyle yakın cinsi olan hayvanlardan ayıran bir özsel bir nitelik olduğunda yakın ayırım olarak kabul edilir. Buna karşılık iradesiyle hareket etme niteliği, insanı uzak cinsi olan canlılardan ayırıyorsa, bu durumda uzak ayırım adını alır. Ayrıca ayırımın türe olan nispeti düşünme gibi kurucu (*mukavvim*) ayırımı sağlarken cinsine olan nispeti de bölücü (*mukassim*) olanı sağlar. Yani hayvana nispetle düşünme ve kişneme gibi ayırımlar bölücü ayırımlardır. Hiyerarşik ilişkileri açısından üstte bulunan her kurucu ayırım aynı zamanda altta-kinin de kurucusu olur. Fakat bunun tersi söz konusu değildir. Örneğin *üç boyutlu olma* mutlak cismin kurucu ayırımı olduğu gibi insanın da kurucu ayırımıdır. Aynı şekilde altta yer alan her bölücü ayırım aynı zamanda üstte-kinin de bölücü ayırımı olur. Nitekim *düşünme* hayvanın bölücü ayırımı ol-

²⁹ Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, 195.

³⁰ Er, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, 196.

duğu gibi cevherin de bölücü ayrımı olur.³¹ Bu sistematik yaklaşım, ayrımın mahiyet hiyerarşisindeki konumunu (yakın/uzak; kurucu/bölücü) ve nispet ilişkilerini tutarlı bir kavramsal çerçevede tanımlamaktadır.

6.4. Hassa ve Genel Araz

Muhammed Emin ilintisel tümelleri hem tek bir türe özgü hem de birden çok türe şâmil olan görünümüleriyle birlikte ele almaktadır. Bu bağlamda eğer bir nitelik tek bir hakikate özgü ise *hassadır*; örneğin *gülme* eyleminin insana has olması böyledir. Aynı şekilde bir nitelik, tek bir hakikate nispetle belirlenmiş olup onun altındaki fertler hakkında arazi bir sözle söylenirse yine hassa sayılır. Buna karşılık “nefes alma” örneğinde olduğu üzere pek çok tür için geçerli ve müşterek olursa genel arazdir. Daha genel bir ifadeyle gerçeklikleri farklı pek çok tür üzerine arazi bir sözle söylenen tümel olarak tanımlanır.³²

Genel itibariyle beş tümel arasında cins, tür ve ayrım yoluyla yapılan özsel yüklemeler eşitanlamalı isimle yani hem adları hem de tanım içerikleriyle yüklem olmaktadır. Arazlar ise özsel değil de doğasından kaynaklı olarak hassa ve araz vasıtasıyla yapılan yüklemeler oldukları için konularına yalnızca adları ile yüklemenebilir. Bu durumda her bir yüklem “O nedir?”, “O hangi şeydir?” ve “O/Niteliği nasıldır?” sorularından birine yanıt olarak verilmektedir. Bu bağlamda beş tümelin bu üç soru altında tasnif edildiği görülmektedir.³³

Muhammed Emin’e göre, hassa ve arazdan her biri, mahiyetinden ayrılması mümkün olmayan bir nitelik taşıyorsa, bu durumda onlar lâzım veya melzûm olarak adlandırılır ve üç kısımda ele alınır: (i) Harici gereklilik (*Lazım-ı vücûdî*), Habeşli için siyahlık örneğinde olduğu gibi, hariçte mevcut bir şeyin zorunlu olarak başka bir şeyi gerektirmesidir. (ii) Zihnî gereklilik (*Lazım-ı zihnî*), kör bir kimseyi *görebilen* olarak tasavvur etmekte olduğu gibi, zihnin kendi içinde kurduğu bir zorunluluk ilişkisidir. (iii) Mahiyetin gerekliliği (*Lazımu’l-mahiyet*), *dördün çift olmasını* düşünmekte olduğu gibi, mahiyetin kendisinden ayrılması imkânsız bir zorunluluğu ifade eder. Bunlardan her biri de ayrıca üç kısıma ayrılır.

1) En özel anlamda açık olanlar; Lâzımın tasavvurunun melzûmun tasavvurunu zorunlu kıldığı durumdur. Meselâ, iki sayısının tasavvuru, birin yarısının da aynı anda tasavvur edilmesini zorunlu kılar. Bu örnekte, *iki*

³¹ Er, *el-Feyzü’l-’atik fî ‘ilmi’l-mantık*, 196-197; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 274.

³² Er, *el-Feyzü’l-’atik fî ‘ilmi’l-mantık*, 198.

³³ Alaattin Tekin, *Ebü’l-Ferec İbnü’t-Tayyib’in Eisagoge ve Categorias Şerhi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2023), 105.

kavramı düşünüldüğünde, birin yarısı kavramı da zihinde zorunlu olarak belirmektedir. Muhammed Emin'e göre bu tür bir ilişki, muhakkiklerin nazarında iltizâmî delâlet kapsamında değerlendirilir.

2) En genel anlamda açık olanlar; Lâzım ile melzûmun tasavvurunun birbirini gerektirmesi, herhangi bir delile ihtiyaç duyulmaksızın zihnin aralarındaki lüzûmu kesin biçimde idrak etmesiyle mümkün olan bir lâzım türüdür. Meselâ, *dört kavramı için iki eşit parçaya bölünebilme* zorunluluğu bu niteliktedir. Muhammed Emin'e göre, bu durumda iltizâmî delâletin yeterliliği hususunda farklı görüşler bulunsun da isabetli olan, bunun tam anlamıyla yeterli sayılmadığı yönündeki görüştür.

3) Açık Olmayanlar; Lâzım ile melzûm arasında bazen zihnin aralarındaki ilişkiyi kesinleştirebilmesi için bir delile ihtiyaç duyulur. Meselâ, âlemin varlığının ancak bir hudûsun bulunmasıyla açıklanabilmesi bu tür bir lüzûma örnektir. Bu durumda, lüzûmun idraki doğrudan sezgisel değil, akli istidlâl yoluyla gerçekleşmektedir.³⁴

Muhammed Emin, lâzım–melzûm ilişkisine dair değerlendirmelerinin ardından, konusundan ayrılabilen arazları farklı türleriyle ele alır. Buna göre, bazı arazlar konularından mümkünlük bakımından ayrı olup, gökyüzünün hareketi örneğinde olduğu gibi, varlığı mümkün ama zorunlu olmayan niteliklerdir. Bazıları, zengin olma imkânı bulunmasına rağmen daima fakir kalanlar yahut iman etme kudreti mümkün olduğu hâlde küfürde ısrar edenler gibi konusu itibarıyla mümkün kavramına bağlı kalan arazlardır. Bir kısmı ise hızlı olma, gençlik veya ayakta durma örneklerinde olduğu üzere, yavaş bir biçimde konusundan ayrılabilir niteliklerdendir.³⁵

Muhammed Emin, Kâtibî'nin *Şemsiyye* metninden hareketle tümel lafzı (i) Bari Tealâ'nın ortaklığı gibi hariçte varlığı imkânsız olan, (ii) yakuttan bir dağ gibi hariçte varlığı mümkün olan ama var olmayan, (iii) Vâcibu'l-Vücûd gibi bazen de onda mevcut olup kendisinden başkası imkânsız olmakla birlikte sadece bir tane olan (iv) güneş gibi kendisinden başkasının imkanıyla birlikte sadece bir tane olan ve (v) yıldızlar ve nefisler gibi onda var olup sonlu olanlar ya da Allah'ın bilgisi gibi sonsuz olanlar olarak beş kısımda inceler.³⁶ Muhammed Emin ayrıca tümelleri mantıkî, tabii ve akli olmak üzere üç yönüyle ele alır. Bu ayrımı kısaca yorumlayan müellife göre, mantıkî

³⁴ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 198-199; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 255; Çavdar, *Teftâzânî'nin Tasavvur Anlayışı*, 67-68; Özturan, *İbn Sinâ Sonrası Kavram Mantığı Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği*, 166-167.

³⁵ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 199.

³⁶ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 199-200; Özpilavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 257-259; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti-şemsiyye*, 153-154; Çavdar, *Teftâzânî'nin Tasavvur Anlayışı*, 134; Adem Evmeş ve Yunus Emre Akbay, "Tehânevî'nin Keşşâfı Istılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 12.

tümel, anlamı itibarıyla kendi varlığında ortaklığı engellemeyen kavramdır. Buna karşılık, insan, at, kelime veya nâtık gibi, tümele arız olan varlıklar tabii tümeli oluşturur. Cins, tür ve benzeri kavramların, kendi altındaki bireyleri kuşatıcı biçimde kapsamaları ise aklî tümel olarak adlandırılır.³⁷

7. KAVRAMLAR ARASI İLİŞKİLER (NİSEB-İ ERBAA)

Kavramlar arasında dört temel ilişki mevcuttur. Muhammed Emin konuyu tümel kavram çifti üzerinden inceler. Bu konuda (i) “Hiçbir insan taş değildir, Hiçbir taş insan değildir.” önermesinde görüldüğü üzere insan ve taş kavramı gibi kavramlar birbirlerinden ayrışıyorlarsa ayrıklık (*tebâyün*) oluşur.

(ii) “Her insan nâtıktır, Her nâtık insandır.” örneğinde olduğu üzere insan ve nâtık kavramı gibi ikisinden her biri diğerinin doğrulandığı şeylerin hepsi üzerine doğrulanıyorsa eşitlik (*müsâvât*) meydana gelir. Muhammed Emin’e göre “Hiçbir nâtık insan değildir, Hiçbir insan nâtık değildir.” önermesinde olduğu üzere iki eşit kavramın çelişliği de birbirlerine eşit olur.

(iii) “Her insan hayvandır. Bazı hayvanlar insandır.” önermesinde görüldüğü üzere hayvan ve insan kavramı gibi eğer ikisinden biri diğerinin doğrulandığı şeylerin üzerine doğrulanıyor ama aksi olmuyorsa tam girişimlilik (*umum-husus mutlak*) meydana gelir. Muhammed Emin’e göre önermenin tümel olumlu olması genel ve özel olması açısından özel olan konu; genel olan yüklemidir. Burada bir nevi düz döndürme işlemi olduğu görülür. Tikel olumsuz olması açısından da genel olan konu, özel olan ise yüklem olur. Bunların çelişikleri de döndürülebilir. Yani genel olan özel, özel olan da genel olabilir.

(iv) “Bazı beyazlar insandır. Bazı insanlar beyazdır.” önermesinde görüldüğü üzere insan ve beyaz kavramı gibi ikisinden her biri diğerinin doğrulandığı şeylerin sadece bazıları üzerine doğrulanıyorsa eksik girişimlilik (*umum-husus min vech*) meydana gelir. Muhammed Emin’e göre eksik girişimliliğin meydana gelebilmesi için tikel olumlu ve ikisinin de tikel olumsuz olması söz konusu olabilir. Buna “Bazı insanlar beyaz değildir. “Bazı beyazlar insan değildir.” örneği verilebilir. *Şemsiyye* metninde hayvan ve beyaz örneği üzerinden konu incelenmekle birlikte Kutbettin er-Râzî’nin şerhine atıfla bir açıdan genellik-özellikten her biri, bir açıdan diğerinden daha genel ya da daha özel olabilir. Mesela hayvan ile beyaz; beyaz örneğinde olduğu gibi hayvan üzerine doğrulanabilir. Yani “Bazı hayvanlar beyazdır. “Bazı beyazlar hayvandır” şeklinde olabilir. Bazen de hayvan, beyaz olmadan siyah hayvan

³⁷ Er, *el-Feyzü’l-âtik fi ‘ilmi’l-mantık*, 200; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 258-259; Râzî, *Tahrirü’l-kavâidi’l-mantikiye fi şerhi’r-risâleti’ş-şemsiyye*, 154-155.

üzerine doğrulanabilir. Aksi olması durumunda beyaz, cansız şeyler hakkında da geçerli olur.³⁸ Bu açıklamalardan hareketle Muhammed Emin'in konuları genel itibarıyla *Şemsiyye* metninin konu başlıklarını takip ederek ele aldığını ifade edilebilir. Kendisi kavramlar arası ilişkiyi inceledikten sonra bunların çelişkileri üzerinden konuyu kısaca ele almaktadır.

7.1. Kavramlar Arası İlişkilerin Çelişkileri

Aralarında eşitlik, ayrıklık, tam girişimlilik veya eksik girişimlilik ilişkilerinden biri bulunan iki tümel kavramın, çelişkilerinin de kendi aralarında belirli bir ilişki içinde olduğu kabul edilir. Bu ilişkiyi belirlemek adına burhâna ihtiyaç duyulur. Bu açıdan (i) birbirine eşit olanların çelişkileri eşittir. Buna “Her insan düşündür. Her düşünen insandır.” örnek verilebilir. (ii) Bir şeyden mutlak olarak genel olanın çelişği, mutlak olarak özel olanın çelişğinden özel olursa aralarında tam girişimlilik vardır. (iii) Eksik girişimliliklerin arasında tikel ayrıklık vardır. Beyaz ve hayvan kavram çifti örnek verilebilir. (iv) Ayrık olanların çelişkileri ise cüz'î bir ayrıklıkla birbirlerinden ayrılırlar. Çünkü o ikisi varlık olmayan ile yokluk olmayan gibi eğer asla herhangi bir şey üzerine birlikte doğrulanamıyorlarsa aralarında tümel bir ayrıklık gerçekleşir. Eğer insan olmayan ve at olmayan gibi herhangi bir şey üzerine doğrulanıyorlarsa onlar arasında cüz'î bir ayrıklık gerçekleşir.

Muhammed Emin'in, bu konuyu da *Şemsiyye* metnine bağlı kalarak iki çelişik tümelin ayrıklık ve eksik girişimlilik üzerinden kısaca özetlediğini ifade edebiliriz. İnsan ve Zeyd gibi tümel ve tikel (tekel) arasındaki nispetin onun bir cüz'ü olması durumunda tam girişimlilik olduğunu belirtir. “Her Zeyd insandır, Bazı insanlar Zeyd'dir” örneğinde olduğu gibi. Eğer onun bir parçası söz konusu değilse aralarında ayrıklık meydana gelir ve bu ayrıklık da sadece lüzum açısındandır. Zeyd ve at örneğinde olduğu üzere, “Hiçbir Zeyd at değildir. Hiçbir at Zeyd değildir.” Daha sonra bu nispet bazen Zeyd ve insan gibi cüzlerine doğrulanma ve yüklenme açısından gerçekleşirken bazen de duvar ve ev gibi tümel ve tikel bir şekilde varlıkta ve tahakkuk etme noktasında olmasına nispetle gerçekleşir. Mesela her ne zaman ev gerçekleşirse duvarda gerçekleşir. Ama aksi söz konusu değildir. Aynı şekilde her ne zaman beş gerçekleşirse dört de gerçekleşir. Aksi mümkün değildir.³⁹

³⁸ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 200-201; Özpılavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 260-261; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti-ş-semsiyye*, 156-157; Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, ed. Murat Demirkol (Ankara: Bilay Yayınları, 2021), 60-62.

³⁹ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 200-201; Özpılavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 262-264; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti-ş-semsiyye*, 158-161; Muzaffer, *Mantık*, 62-64.

8. TARİF (*HADD/KAVLU'Ş- ŞARİH*)

Muhammed Emin ikinci bölümde açıklayıcı söz olarak (*kavlu'ş-şarih*) genel bir başlıkta ele aldığı tarif konusunu öncelikle dört kısma ayırır ardından tarifi ne olduğunu tanımlayarak konuyu incelemeye başlar. Ona göre tarif, bir şeyin özünü/kühnünü ya da kühnü dışındaki her şeyi tasavvur etmesini sağlayan ve onu diğer şeylerden temyiz eden bir neden olarak tasavvur edilen şeydir. Kendisi burada kühnü ifadesiyle tam özsel tanımı ve kühnü dışındaki ifadesiyle de betimsel tanımları vurguladığını belirtir. Ardından tarifi doğrudan tam özsel (*hadd-i tâm*), eksik özsel (*hadd-i nâkıs*), tam ilintisel (*resm-i tâm*) eksik ilintisel (*resm-i nâkıs*) şeklinde dört kısımda geleneksel bir şekilde ele alıp inceler. Özellikle eksik ilintisel betimin hangi tümel-lerle yapıldığını detaylı bir şekilde örnekleriyle açıklaması dikkat çekicidir. Bu konuda (i) ya *gülen cisim* gibi uzak cins ve hassasından, (ii) ya *yürüyen düşünen* gibi araz ve yakın ayırımından, (iii) ya *gülen düşünen* gibi yakın ayırım ve hassasından, (iv) ya *gülen düşünen* cisim gibi uzak cins, yakın ayırım ve hassasından (v) ya da insanın; “İki ayağı üzerinde yürüyen, tırnakları enli, derisi görünen, boyu dik, doğası gereği gülerdir.” şeklinde tarif edilmesi gibi tek bir hakikati göstermesi açısından salt arazlarla yapılır.

Muhammed Emin'e göre bir tarifi yani tanımın zapt edilmesi ya salt zâtları açısından ya da zâtiyatları dışında gerçekleşir. Eğer zâtiyatları ile yapılırsa tam özsel ve eksik özsel tanım, zâtiyatları dışında yapılırsa tam ilintisel ve eksik ilintisel betimler oluşur. Tanımın hariçteki mahiyetleri dikkate alınırsa hakiki, itibari açıdan dikkate alınırsa da adsal tanım olacağını belirtir. Bu iki tanım dışında dildilerin kullandığı lafzî tanıma yer verdiğini de ifade edebiliriz. Ona göre lafzın lafızla yorumlanması ondan daha açık olması açısından lafzî tarif olarak ifade edilir. Gazanferin aslan olarak yorumlanması gibi.⁴⁰

Muhammed Emin, tarifi şartları bahsinde, bir şeyin bilinme ve bilinmeme bakımından kendisine eşit olan bir unsurla tanımlanamayacağını ifade eder. Nitekim hareketin *sükûn olmayan* veya tekin *çift olmayan* şeklinde tanımlanması bu tür hatalı tariflere örnektir. Yine bir şey, ancak kendisiyle bilinebilecek bir unsur aracılığıyla da tanımlanamaz. Zira bu durumda tarif, açıklayıcı değil döngüsel hâle gelir. Ayrıca tanımda, maksadı dışında delâleti açık olmayan, müşterek veya mecazî lafızların kullanılmasından kaçınılması gerektiğini özellikle vurgular. Ayrıca Muhammed Emin, tarifi temel şartlarını ele alırken Kutbüddin er-Râzî'nin Şemsiyye şerhindeki açıklamalarını da dikkate almış; bu açıklamalara kendi değerlendirmelerini ilave ederek konuyu genel hatlarıyla kapsamlı biçimde ele almıştır. Bu

⁴⁰ Er, *el-Feyzü'l-atik fî 'ilmi'l-mantık*, 203-204; Nazım Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 67-68.

hususla tarîfin tam olabilmesi için efrâdını câmi ağyârını mânî, muttarid ve munâkis olması gerekmektedir. Yani câmi olmasının anlamı, tarif edilenin fertlerinde her birini kuşatmasıdır. Bu sayede hiçbir fert dışarıda kalmaz. Mânî olması, tarif edenin tarif edilenden başka hiçbir şeyin kendisine dahil olmamasıdır. *Muttarid* olması, sübutta birbirini gerektirmesidir. Yani her ne zaman tarif eden var olursa tarif edilen de var olur. *Munâkis* olması, nefiyde birbirini gerektirmesidir. Yani her ne zaman tarif eden ortadan kalkarsa tarif edilen de ortadan kalkar.⁴¹ Muhammed Emin, İbn Sînâ ve kudemânın tanımın şartları hususunda daha genel bir yaklaşımı benimsediklerini ve bu doğrultuda ayrıntıdan ziyade ilkenin esas alınması gerektiğine rıza gösterdiklerini belirtmektedir.⁴²

9. ÖNERMELER (KAZİYYE)

Muhammed Emin, üçüncü bölümde önermeyi tanımladıktan sonra, önermenin kısımlarını genel bir çerçevede ele alarak sistematik biçimde incelemektedir.

Önerme, söyleyenine bu sözünde doğrudur ya da yanlıştır demenin mümkün olduğu sözdür. Önerme iki tarafı “Babası ayakta olan Zeyd’dir.” gibi bilkuvve ya da “Zeyd ayakta.” gibi bilfiil müfret olursa yüklemli; değilse şartlı önerme olur. Muhammed Emin önermeyi oluşturan unsurların (*eczâu'l-kaziyye*) tartışmasına girmez, ancak yüklemli önermenin konu (*mevzu*), yüklem (*mahmul*) ve bağ (*râbita*) olmak üzere üç unsurdan ya da *hüve* bağının ortadan kaldırılmasıyla iki unsurdan meydana gelebileceğini belirtir. Yüklemli önermeyi m’adûle ve muhassala olarak ikiye ayırıp kısaca inceler. Kendisi şartlı önermeleri de bitişik şartlı ve ayrık şartlı olarak ele alır. Bağdan önceki kısma mukaddem sonraki kısma da tali denir. Bitişik şartlı önerme gereklilik (*lüzûmiyye*) ve rastlantısal (*ittifâkiyye*) şeklinde iki kısma ayrılır. Muhammed Emin *gereklilik* türündeki önermenin illiyet ve görelilik alakasını örnekler üzerinden izah eder. Buna göre mukaddemin talinin nedeni olduğu, talinin mukaddemin illeti olduğu, her ikisinin ortak bir illetin malulleri olduğu ve birbirlerine göreli oldukları bitişik şartlıların gereklilik türünü oluşturduğunu belirtir. Eğer gündüz mevcut ise yer yüzü aydınlıktır gibi nedenli ya da “Eğer Zeyd ‘Amr’ın babası ise ‘Amr onun oğludur.” gibi görelidir. Muhammed Emin ayrık şartlı önermeleri, taraflar arasındaki doğruluk ve yanlışlık ilişkisini esas alarak serh eder. Bu çerçevede: Hem doğrulukta hem de yanlışlıkta taraflar arasında karşılıklı dışlama (*nefy*) bulunuyor ve hüküm bu önermeye yönelik verili-

⁴¹ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 204-205; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 286; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiyye fî şerhi'r-risâleti's-semiyye*, 171-172.

⁴² İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, 18-19.

yorsa, bu tür *hakikiyye* olarak adlandırılır. Yalnızca doğruluk hâlinde dışlama söz konusu olup hüküm ilgili önermeye veriliyorsa *mâni 'atü'l-cem*, yalnızca yanlışlık hâlinde dışlama söz konusu olup hüküm ilgili önermeye veriliyorsa *mâni 'atü'l-hulûv* denir. Müellif, bu üç türün her birini ayrıca *inâdiyye* ve *ittifâkiyye* şeklinde iki alt kategoriye ayırarak, temsili örneklerle birlikte sistematik biçimde incelemektedir.⁴³ Bu tasnif, ayrıık şartlı önermelerde doğruluk-değer dinamiklerinin mantıkî yapıya nasıl yansıdığını açık ve tutarlı bir kavramsal çerçeve içinde ortaya koyar.

Muhammed Emin önermelerin niceliğini belirleyen edatları şu şekilde belirtir;

1. Yüklemlili tümel olumlu önermenin; *her, bütün, herkes, hepsi, lam-ı istiğrâk /lam-ı tarif* ve buna benzer olanlar. Bitişik şartlı tümel olumlu önermenin; *her ne zaman, ne zaman, her ne olursa* ve bu anlamlara gelen edatlar bunların öznesi itibarıyla niceliğini belirtir. Ayrıık şartlı tümel olumlu önermenin nicelik edatı ise *daimadır*.

2. Yüklemlili tikel olumlu önermenin nicelik edatları *bazı ve biri iken*, bitişik ve ayrıık şartlı tikel olumlu önermenin ise *bazendir*.

3. Yüklemlili tümel olumsuz önermenin nicelik edatları, *hiçbir, hiçbirisi* ve belirsiz isim (*nekre*) iken bitişik ve ayrıık şartlı tümel olumsuz önermenin ise, *hiçbir zaman ...değil elbette* gibi edatlardır.

4. Yüklemlili tikel olumsuz önermenin nicelik edatları her-tüm ...değil (leyse küllü), bazı... değil (leyse ba'zu) ve bazısı ... değil (ba'zu... leyse) iken, bitişik ve şartlı tikel olumsuz önerme; bazen olmaz (kad lâ yekûnu), ne olursa olsun... değil (leyse mehmâ), ne zaman değil (leyse metâ) ve daima... değil (leyse dâima) gibi niceliği doğrudan belirleyen edatlardır.⁴⁴

Muhammed Emin genel bir şablon halinde konusunun/öznesinin niceliği üzerinden aktardığı bu yöntem aslında basit ve şartlı önermelerin tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz önermeleri almış oldukları niceliksel edatlarla incelemiştir. Son olarak mühmel önermeyi ise öznenin başında *lev*, bitişik şartlı önermede *in* ve *izâ* son olarak ayrıık şartlı önermelerde ise *ya (imma) ya da (ev)* gibi edatların olmayışı olarak belirtir.⁴⁵ Kısacası mühmel önermeler “İnsan hüsrاندadır.” önermesi gibi öznesi itibarıyla başında herhangi bir nicelik edatı almayan önermelerdir.

10. ÖNERMELERİN HÜKÜMLERİ: ÇELİŞKİ (TENÂKUZ)

Muhammed Emin'e göre çelişki, iki önermenin birinin doğru diğeri-

⁴³ Er, *el-Feyzü'l-'atık fî 'ilmi'l-mantık*, 206-209.

⁴⁴ Er, *el-Feyzü'l-'atık fî 'ilmi'l-mantık*, 209-210; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 302.

⁴⁵ Er, *el-Feyzü'l-'atık fî 'ilmi'l-mantık*, 210; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 89-90.

nin yanlış olmasını veya aksini bizâtihi gerektirecek şekilde birbirlerinden farklı olmasıdır. Müellif, iki önerme arasında çelişkinin gerçekleşebilmesi için *İsâgûcî*'de zikredilen sekiz birlik şartını—konu, yüklem, zaman, mekân, izâfet, kuvve-fiil, bütün-parça ve şart birliği—esas aldığını belirtir. Bununla birlikte, illet, âlet ve benzeri unsurların devreye girmesiyle söz konusu şartların kapsamının genişleyebileceğini, dolayısıyla çelişki için aranan birlik koşullarının sayısının fiilen artabileceğini de ima etmektedir. Bu yaklaşım, çelişki teorisinin sadece formel unsurlarla değil aynı zamanda bağlamsal belirleyicilerle de tahkim edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Ayrıca nicelikte, nitelikte, kipli önermede (*cihette*) ve birlikte şartlarına ilişkin tasnifin mütekaddimine ait bir görüş olduğunu kaydeder. Kendisi müteahhirin mantıkçıların ise konu ve yüklemde birliği yeterli gördüklerini; diğer şartların bu iki başlık altında bunların altında münderiç sayılması gerektiğini savunduklarını aktarır. Bunun da ötesinde muhakiklerin yalnızca hükmi nispetin birliğini esas almakla yetindiklerini belirtir. Bu aktarım, çelişki koşullarına dair tarihsel seyrin, çoklu birlik kriterlerinden daha indirgemeci ve formel bir çerçeveye doğru evrildiğini göstermektedir. Çelişkide bu şartların sağlaması durumunda tümel olumlunun çelişği tikel olumsuz ve tümel olumsuzun da çelişği tikel olumlu olur.⁴⁶

11. DÖNDÜRME (AKS)

Muhammed Emin'e göre döndürme, önermenin taraflarının olumluluk ve olumsuzluk ile doğruluk ve yanlışlığı olduğu halde bırakarak konusunu yüklem ve yüklemine de konu olarak değiştirmektir. Döndürme düz ve ters döndürme şeklinde iki kısımda incelenir.

11.1. Düz Döndürme (*Aks-i Müstevî*)

Tümel olumlu önermenin düz döndürülmesi genellik-özellik açısından tikel olumlu olur. (A-I) Tümel olumsuzun döndürülmesi kendisine olur. (E-E) Tikel olumlu önermenin de döndürülmesi kendisi olur. (I-I) Tikel olumsuzun düz döndürmesi de olmaz. Muhammed Emin'e göre bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin döndürülmesi bir fayda sağlamaz. Çünkü mantıkçılar bu konuya itibar etmemişlerdir. Ayrıca tikel olumsuz önermenin döndürülmesi ilimde ve sonuç elde etme konusunda kullanılmadığı için bunun da bir faydası yoktur.⁴⁷

⁴⁶ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 210-211; Özpılavcı, *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, 128-130; Özpılavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 343; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidü'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*, 238-240; Molla Fenârî, *el-Fevâidu'l-fenâriyye ala metni İsâgûcî*, 101-104; Muzaffer, *Mantık*, 139-140.

⁴⁷ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 211-212; Özpılavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri*

11.2. Ters Döndürme: (*Aks-i Nakîz*)

Muhammed Emin ters döndürmeyi mütekaddimîn ve müteahhirîne göre ayrı ayrı tanımlamaktadır. Mütekaddimîne göre ters döndürme, nitelik ve doğruluğu olduğu halde bırakarak önermedeki tarafların yani konu ile yüklemnin yerini değiştirmektir. “Her insan hayvandır.” önermesinin ters döndürmesi, “Her hayvan olmayan insan olmayandır.” Tümel olumlunun ters döndürmesi yine kendisidir.

Müteahhirîn ise nitelikte farklılaşma ve doğrulukta olduğu hal üzere kalmayla beraber aslın ikinci cüzünün çelişğinin ilk cüz ve ilk cüzünün aynısının ise ikinci cüz yapılmasıdır. Kendisi ibareyi Kâtibî’den almasına karşılık ikinci tanımda doğrulukta uyuşma ifadesine yer vermemiştir. Muhammed Emin’in ters döndürmede ifade ettiği iki mana önemlidir. Çünkü ilk manayı kudemâ kendi ıstılahlarında kullanırken, ikinci manayı (Kâtibî’nin metninde yer alan ifade) müteahhirîn kendi ıstılahlarında kullanır. Kudemânın zikrettiği ters döndürmenin kuralı şöyledir; Tümel olumlunun ters döndürmesi tümel olumlu (A-A), tümel olumsuzun ters döndürmesi tikel olumsuz (E-I), tikel olumsuzun ters döndürmesi tikel olumsuz (O-O) ve tikel olumlunun ise her zaman doğru bir şekilde ters döndürülmesi yapılamadığı için ters döndürmesi olmaz.⁴⁸

12. KIYAS

Muhammed Emin tasdikâtın ilkeleri olan önerme ve hükümlerini ele aldıktan sonra dördüncü bölümde tasdikâtın amacı olan kıyas konusunu inceler. Kıyasın tarifi ile konuya giriş yapan müellif daha sonra kıyası, sûreti açısından kesin yüklemli (*iktirânî*) ve seçmeli (*istisnai*) ve maddesi açısından ise burhân, cedel, hitâbet, şiir ve mugalata şeklinde tasnif eder ve ardından her birini müstakîl olarak incelemeye geçer.

Ona göre kıyas, önermelerden telif edilmiş bir söz olup bu önermelerin zâtı gereği başka bir sözün (sonucun) ortaya konulmasıdır. Eğer kıyas maddesi ve sûreti öncüllerde zikredilmemişse *kesin yüklemli kıyas*, zikredilmişse *seçmeli kıyas* olur. Kısacası sonucun aynı veya karşıt hali öncüllerde hem anlam hem şekil açısından yer alıyorsa buna *seçmeli kıyas*, sonucun aynı ve karşıt hali öncüllerde sadece anlam açısından yer alıyorsa buna *kesin yüklemli kıyas* denir.

Terimler, konu ve yüklem de olabilir, mukaddem ve tali de olabilir. Ona

ve Şerh, 346; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 117-119.

⁴⁸ Er, *el-Feyzü’l-’atık fî ‘ilmi’l-mantık*, 212; Özpılavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 358-361; Râzî, *Tahrirü’l-kavâidi’l-mantikiye fî şerhi’r-risâleti’ş-şemsiyye*, 261-263; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 133-134; Muzaffer, *Mantık*, 146-147.

göre küçük terimin zikredildiği öncüle küçük öncül, büyük terimin zikredildiği öncüle de büyük terim denilir. Orta terim denmesinin nedeni ise iki taraf arasında, yani küçük terim ile büyük terim arasında mükerrer olmasıdır.

Muhammed Emin'e göre küçük ve büyük öncülün birleşmesinden meydana gelen telif *şekil* denir. Kesin yüklemlili kıyası dört şekilde ve her bir şeklin de tüm geçerli modlarına örnek vererek inceler. Orta terim küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konu olursa *birinci şekil* bir kıyas olur. Bu kıyasın da geçerli olabilmesi için büyük önerme tümel, küçük önerme ise olumsuz olmalıdır. Orta terim her iki öncülde yüklem olursa *ikinci şekil* olur ve geçerli olabilmesi için büyük önerme tümel ve iki öncülde birinin olumsuz olması gerekir. Orta terim her ikisinde konu olursa *üçüncü şekil* olur. Bunun da geçerli olabilmesi için küçük önerme olumlu ve iki öncülde bir tanesi de tümel olmalıdır. Orta terim büyük öncülde yüklem küçük öncülde konu olursa *dördüncü şekil* meydana gelir. Kısacası kıyasın geçerli olabilmesi için nicelik ve nitelik bakımından şu koşulların sağlanması gerekir: Nicelik açısından, küçük öncülün tümel olması; Nitelik açısından ise ya her iki öncülün de olumlu olması ya da öncüllerden en az birinin tümel olmak kaydıyla öncüllerin nitelik bakımından birbirinden farklı (biri olumlu, diğeri olumsuz) olması gerekir.⁴⁹ Genel itibarıyla *Şemsiyye* ve şerhlerinde kesin yüklemlili kıyasa dair “İki tikelden sonuç çıkmaz.” şeklinde bir kural zikredilmediği için “Öncüllerden biri tümel olmalıdır.” ifadesi yer almaktadır. Hem üçüncü şekil hem de dördüncü şekilde bu kuralı görmekteyiz. Bu açıdan son dönem mantık kitaplarında dördüncü şekle dair (i) büyük önerme olumlu olursa küçük önerme tümel olmalı, (ii) küçük önerme olumlu olursa sonuç daima tikel olmalı ve (iii) olumsuz modlarda büyük önerme tümel olmalı şeklinde üç kural zikredilmektedir. Aynı durum üçüncü şeklin (i) küçük önerme olumlu olmalı ve (ii) sonuç her zaman tikel olmalı şeklinde iki kural zikredilmektedir.⁵⁰

Birinci şeklin, dört geçerli modu olup, tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu ve tikel olumsuz olarak her dört önermeyi de netice verir. İkinci şeklin dört geçerli modu olup sadece tümel olumsuz ve tikel olumsuzu netice verir. Üçüncü şeklin altı geçerli modu olup sadece tikel olumlu ve tikel olumsuz netice verir. Dördüncü şeklin ise sekiz geçerli modu vardır. Müteahhirine göre bu geçerli sekiz mod tümel olumlu hariç diğer tüm önermeleri sonuç verir. Fakat dördüncü şeklin son üç modu kıyasın geçerli olabilmesini sağ-

⁴⁹ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 213-218; Özpıllavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 375-387; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiyye fî şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*, 273-290; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 130-147; İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis Yayınları, 2010), 140-164.

⁵⁰ Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 162-164; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 144-147.

layan “Sonuç öncüllerdeki kaplamasını aşmamalıdır.” kuralı ihlal edildiği için bunlar son dönem mantık kitaplarında yer almaz. Bu açıdan dördüncü şeklin beş geçerli modu vardır. Kısacası dört şeklin kurallarına riayet edilmesi durumunda on dokuz geçerli mod olur. Muhammed Emin’in tüm bu modlara örnek vererek konuyu açıklaması dikkate değer bir husustur.

Muhammed Emin, terkihi bakımından seçmeli kıyasın, (i) iki yüklemli den meydana gelmesi, (ii) iki öncülün bitişik şartlı (iii) iki öncülün ayrık şartlı (iv) yüklemli ve bitişik şartlı (v) yüklemli ve ayrık şartlı (vi) bitişik ve ayrık şartlı öncüllerden terkip edildiğini belirtir. Ve bunların her birine örnekler getirerek konuyu daha anlaşılır hale getirir.

Muhammed Emin seçmeli kıyasları, bitişik ve ayrık şartlı olmak üzere iki kısımda inceler. Bitişik şartlı kıyaslarda mukaddemin aynı ve talinin karşıtı geçerli neticeyi verir. Ayrık şartlı kıyas, mukaddem ve talinin aynı ve ya karşıt hali alınması durumunda *hakikiyye*, mukaddem ve talinin aynı alınması durumunda *mâni ‘atü’l-cem* son olarak mukaddem ve talinin karşıtları alınması durumunda ise *mâni ‘atü’l-hulûv* olur.⁵¹

13. BEŞ SANAT (SİNÂÂTÜ’L-HAMSE)

Muhammed Emin maddesi açısından kıyası yani beş sanatı altıncı bölümde incelemeye geçer. Burada ilk ele alınan konu burhândır. Ona göre burhân, yakînî zorunlu öncüllerden ya da yakînî netice vermeyi iktisap eden öncüllerden telif edilen bir kıyastır. Yakînî öncüller de (i) evveliyât (ii) müşâhedât, (iii) mücerrebât, (iv) hadsiyyât, (v) mütevâtirât ve (vi) fitriyyât ya da kıyasları beraber olan önermeler (*kazâya kıyâsâtuhâ maahâ*) olmak üzere altı kısımdır. Bunları özet bir şekilde inceler. Fakat kendisi yakînî olmayan öncüllerin neler olduğunu belirtmez.

Muhammed Emin’e göre mücerrebât, hadsiyyât ve mütevâtirât başkaları aleyhine delil olmazlar. Ancak bunları gerektiren hususlar onda tecrübe, sezgi ve tevâtür yoluyla bulunursa bunlar onun hakkında delil sayılır.

Muhammed Emin burhânı, burhân-ı innî ve burhân-ı limmî şeklinde iki kısımda inceler. Orta terimin nispet edilmesinin illeti sadece zihinde varlığının da illeti oluyorsa burhân-i innî diye isimlendirilir. Örnek olarak, “Bu kişi ateşlidir. Her ateşli (ateşi olan) ahlâtı bozuk olandır. O halde bu kişi de ahlâtı bozuk olandır.” Eğer orta terim hem zihindeki hem de hariçteki nispetin illeti oluyorsa burhân-ı limmî diye isimlendirilir.

Muhammed Emin’e göre cedel, genelin maslahatından dolayı ya şefkat ve

⁵¹ Er, *el-Feyzü’l-atik fî ‘ilmi’l-mantık*, 218-220; Özpilavcı, *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*, 163-172; Özpilavcı, *Kâtibi Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 398-404; Hasırcı, *Klasik Mantık El Kitabı*, 157-167.

himaye sebebiyle ya rikkat veyahut adetler ve yasalar sebebiyle tüm toplum tarafından ya da bir kesimi tarafından kabullenilen meşhûrât tarzı öncüllerden telif edilen bir kıyastır. Ya da hem meşhur öncüllerden hem de hasmı def ve ilzam etmek için müsellemlerden telif edilen bir kıyastır. Ceddelden maksat, burhânı idrakten yoksun olan kimseleri ikna etmek ve hasmı ilzam etmektir.⁵² Muhammed Emin cedeleye yönelik ortaya koyduğu örnekleri doğrudan Kâtibî ve Kutbüddin Râzî'den aktarmıştır.⁵³

Muhammed Emin, bazen meşhûrât tarzı öncüllerin evveliyât tarzı öncüllerle karıştırılabileceğini belirtir. Fakat aralarında şöyle bir fark vardır. Akıl kendi doğasının gerisinde bırakılırsa meşhur olanla değil evvelî olanla hükmeder. Bunlar doğru veya yanlış olabilir. Ama evvelî bilgiler her zaman doğrudur. Kısacası meşhur olan şeylerin doğru ve yanlış olma ihtimali varken evvelî bilgilerin her zaman doğru olduğu ve yanlış olma ihtimalini barındırmamasıdır.

Hatâbe; ya semâvî bir durum nedeniyle kerâmet ve mucize ehli olan nebi, evliya gibi ya da zühd ve ilim ehli ve akıllı kâmil gibi kendisine inanılan bir şahıstan makbûlât türü öncüllerden telif edilen bir kıyastır. Ya da aklın çelişğine ihtimal vermekle birlikte baskın (*râcih*) bir hükümle hükme vardığı önermelerdir. “Filan kişi, geceleyin etrafta dolaşıyor. Geceleyin etrafta dolaşan herkes hırsızdır. Öyleyse o da hırsızdır.” örneği gibi maznûnâtan telif edilen bir kıyastır. Hatâbe'nin amacı hatip ve vaizin yaptığı gibi insanları iyiliğe teşvik etmek ve kötülükten sakındırmaktır.

Şiir; nefis üzerine vârid olduğu zaman onda hoşnutsuzluk (*kabz*) ve hoşnutluk (*bast*) ya da kolaylaştırmak (*teshîl*) ve korkutma (*tehvil*) şeklinde tesirli olup muhayyelâtan telif edilen kıyastır. Şiirden maksat, nefsi teşvik etmek veya nefret ettirmek amacıyla etkilenmedir.

Mugalata; ya gerçeğe (*hakka*) benzeyen meşhûrât ya da vehmiyyâta dayalı öncüllerden telif edilen bir kıyastır. Mugalata, gerçeğe benzeyen öncüllerden oluşuyorsa safsata, meşhûrât ya da vehmiyyât dayalı öncüllerden oluşuyorsa müşâğabe adını alır. Mugalatayı kullanan hekime karşılık geliyorsa safsatacı, cedelciye karşılık geliyorsa müşâğabeci (*demogoji yapan*) diye isimlendirilir. Kendisi diğer sanatlarda olduğu gibi mugalataya yönelik mevcut örnekleri klasik metinlerden doğrudan aktarır. Mugalatanın amacı hasmı yanıltmak ve susturmaktır. Bu da inatçı ve hakikati talep etmezse haramdır.⁵⁴

⁵² Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 333-334; Yunus Emre Akbay, “Fârâbî'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”, *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 20.

⁵³ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 221-223; Özpılavcı, *Ebherî İşâgûcî ve Şerhi*, 179-184; Özpılavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 417-419; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*, 326-330.

⁵⁴ Er, *el-Feyzü'l-'atik fî 'ilmi'l-mantık*, 234-237; Özpılavcı, *Ebherî İşâgûcî ve Şerhi*, 190-191; Özpılavcı, *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*, 429-435; Râzî, *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fî*

Mugalatayı öğrenmenin en büyük faydası ise “Şerri şer için öğrenmedim lakin ondan korunmak için öğrendim.” beytinde olduğu üzere korunmak ve sakınmaktır. Ona göre şerri hayırdan temyiz edemeyen biri mugalataya düşer. Tüm klasik metinlerde olduğu üzere Muhammed Emin de bu beş sanat arasında umde olanın burhân olduğunu ve hakikati ortaya koyan ilimlerde sadece burhân kullanıldığını belirtir. Molla Fenârî’nin kendisi Kur’ân-ı Kerim’de Nahl süresinin 125. ayetinde⁵⁵ *hikmet* kavramıyla burhâna, *mev’ize* kavramıyla hatâbeye son olarak ve *câdilhum* kavramıyla da cedele işaret ettiğini ve bu üçünün de hakkın yoluna davet noktasında kendilerine güvenilebileceğini ifade eder.⁵⁶ Hem zikredilen beyit hem de Nahl süresinin 125. ayetinin bu şekilde yorumlanması tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Fenârî’nin *el-Fevâidu’l-fenârîyye* adlı eserinde yer almakta ve ondan sonra gelen tüm âlimler beş sanatı ve mugalatayı incelerken bu görüşü olduğu gibi aktararak bir gelenek oluşturdıklarını ifade edebiliriz.

Muhammed Emin, risâlesini şu niyazlarla tamamlar: “Allah’tan bizi bağışlamasını ve ümitlerimizi gerçekleştirmesini dileriz. Bizi, ana-babalarımızı ve bütün müminleri Peygamberlerin Efendisi’nin sancağı altında toplasın. O’na, O’nun âline ve ashabına salât ve selâm olsun.” Ardından şu ifadeyle sözlerini nihayete erdirir: “Son duamız şudur: *Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allaha mahsustur.*”⁵⁷

SONUÇ

Molla Muhammed Emin, doğu medreselerinde yetişen son dönemin Osmanlı âlimlerinden biridir. Kendisini küçük yaşlardan itibaren okuma merakı ailesinin yaşadığı sıkıntılara rağmen devam etmiş ve doğu bölgelerinde yer alan medreselerde klasik ilmini tahsil ederek ilk aşamayı yerine getirmiştir. Klasik metinlere olan derin vukûfiyeti ve talebe yetiştirme-deki üstün dirayeti yanında, irşâd, tebliğ ve İslâm’a davet faaliyetleri vesilesiyle yurt içi ve yurt dışındaki Müslüman topluluklarla doğrudan temas hâlinde bulunmuştur. İlmî birikimini sadece nazarî düzlemde değil, amelî sahada da görünür kılan bu tavır, onu ilmiyle âmil bir âlim olarak temâyüz ettirmiştir. Bu yönüyle hem ilmî çevrelerde hem de geniş halk kitleleri arasında derin bir takdir, içten bir muhabbet ve kalıcı bir hürmet uyandırmış-

şerhi’r-risâleti’ş-şemsiyye, 330-333.

⁵⁵ Nahl/125, أَحْسَنُ هِيَ بِالتَّيِّ وَجَادِلُهُمُ الْحَسَنَةُ وَالْمَوْعِظَةُ بِالْحِكْمَةِ رَبَّكَ سَبِيلَ إِلَى أَدْعُ (Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütlerle davet et; onlarla en güzel şekilde tartış.)

⁵⁶ Er, *el-Feyzü’l-atik fî ‘ilmi’l-mantık*, 227; Molla Fenârî, *el-Fevâidu’l-fenârîyye ala metni isâgûci*, 407-408; Mağnisevi, *Muğni’t-tullâb şerhu isâgûci*, 258; Alaattin Tekin, “Ahmet Hilmi el-Koğî’nin Risâleti’l-Mantık Eseri”, *Şehir ve Din Diyarbakır’da İnanç Mozaiği* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2024), 182.

⁵⁷ Er, *el-Feyzü’l-atik fî ‘ilmi’l-mantık*, 227.

tı. Diyarbakır'da başlayan yaşamı, onu süreç içerisinde Suriye, Gaziantep ve Ankara arasında yaşamaya sürüklemiş ve ömrünün en bereketli yıllarını Gaziantep ve Ankara'da geçirerek sürdürmüştür. Bu süreç içerisinde hem ilmi anlamda hem de âvam için pek çok eser ortaya koyarak halkın teveccühünü kazanmış velûd bir âlimdir. Özellikle *Câmi'u'l-mütûni'd-dirâsiyye* adlı eserinde on iki ilim hakkında klasik metinlere bağlı kalarak tedris amaçlı muhtasar metinler ortaya koymuş ve bunları öğrencilerin istifadesine sunmuştur. Bu metinleri incelediğimizde genel itibarıyla Muhammed Emin'in medrese müfredatına bağlı kalacak şekilde pedagojik bir yöntem gözeterek ne çok kolay ne de çok zor fakat orta düzey sayılabilecek şekilde metinleri telif ettiğini söyleyebiliriz. Bu metinlerden biri de *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantik* adlı mantık alanına dair yazmış olduğu eserdir. İsminden hareketle kadim medeniyetimizin mantık alanına dair ortaya koymuş olduğu eşsiz literatürden feyz alabilmeyi murat edinmeyi ima eden bir başlıkla bunu isimlendirmesi dikkate değerdir. Çünkü bu metni ortaya koyması kendinden önceki mirası özümsemesi ve bunlara vakıf olması ile açıklanabilir. Metnin daha çok Kâtibî'nin yazmış olduğu medrese geleneğinde orta düzey metin olarak okutulan *Şemsiyye* risâlesinin genel şablonuna sadık kalarak ortaya koymuştur. Fakat metin salt *Şemsiyye*'nin bir özeti değildir. Konu ile ilgili bu metne yazılan şerh ve haşiyeler ile Ebherî'nin *Îsâgûcî* adlı eseri üzerine Hüsam Kâtî, Muhyiddin Talişi, Molla Fenârî, Kul Ahmet ve Mağnisevî gibi âlimlerin yazmış oldukları şerh ve haşiyeler gibi çalışmaların Muhammed Emin'in mantık alanında yazdığı eserine kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz.

Muhammed Emin'in *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantik* adını verdiği bu eser *Îsâgûcî* ve *Şemsiyye* risâlelerinin orta düzey bir şerhi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser, klasik gelenekte ortaya konulan şerh türü telifler arasında yerini alabilir. Çünkü risâle öncelikle ana metin ve bu metnin haşiyeye ya da derkenar notlarıyla ortaya konulmuştur. Metni incelediğimizde tüm metinlerinde olduğu gibi ilgili konunun öncelikle inceleyeceği başlıkları belirtmesi ardından mevcut ilmin tanımını, amacını ve konusunu belirleyerek konuya başlaması dikkate değer bir yöntemdir. Ayrıca konuyla bağlantılı kavramların hem sözlük hem de terim anlamını aktararak konuyu açıklaması da önemlidir. Metnin genel çerçevesi *Îsâgûcî* ve *Şemsiyye* metinleri ve bunların daha iyi anlaşılması adına ortaya konan şerh ve haşiyeler olmakla birlikte modalite konusuna değinmemesi, önermelerin ikili ve üçlü unsurlardan meydana geldiğini belirleyip dört unsurdan meydana gelen konuları ve bunlara dönük genel tartışmalara girmemesi, kıyasın eklentileri (*levâhık*) olan bileşik kıyaslar, hulfî kıyas, tümevarım (*istikrâ*) ve analogi (*temsîl/fıkhi kıyas*) gibi eklentilerine dair konuları incelemediği ve yakînî olmayan öncüllere de-

ğınmediği görülür. Bu da metnin genel mantık konularını anlamak isteyen bir öğrenci için hazırlandığını ortaya koyar. Ayrıca Muhammed Emin'in, dâl ile delil arasında fark olduğuna dikkat çekmesi, müfret lafızları altı başlıkta incelemesi, bütün ile tümel arasında yükleme itibarıyla farklılaştığını belirtmesi, eksik betimsel tanımın yapılmasını beş farklı şekilde belirtmesi, tanımda sakınılması gereken şeyleri ve tanımın yapılmasının temel şartlarını belirtip bunların daha genel olmasını İbn Sînâ ve kudemâya atıfta açıklaması, önermeleri öznesi itibarıyla aldıkları niceleyici edatlarla doğrudan ele alması, mevcut konularda müteahhirin ve mütekaddiminin görüşlerini aktarması ve kıyasların dört şeklini belirtip tüm modlarına örnek vermesi gibi hususlar metinde dikkat çeken yaklaşımlardır.

Muhammed Emin *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık* eseri netice itibarıyla, yeni başlayan ve orta düzeydeki talebelerin ne kısa ne uzun olan ana metne bağlı kalarak rahat bir şekilde mantığa dair meselelere vakıf olabileceği gibi bu alanda ilerlemek isteyenler için de ileri düzey metinleri anlama konusunda kapı araladığını söyleyebiliriz. Zira kendisi mantığın tartışmalı meselelerine doğrudan girmedeği gibi okuyucuları detaylı incelemeler için uzun eserlere yönlendirebilecek telmihlerde bulunmuştur. Bu durum onun mantığa hem anlam ve hem de literatür açısından vakıf olduğunu göstermekle beraber medreselerde talebelerine bunu tedris etmesi de önemli bir husustur. Zira son dönem doğu medreselerinde mantığın seyda ya da molların bu alana vakıf olmadan adet üzere okutturmasıyla mantığa yönelik ilginin azaldığını bazen Muhammed Emin gibi mollaların mantığa olan merakları sayesinde yeniden bir talebin olduğunu ifade edebiliriz. Özellikle *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık* adlı eser hem son dönemde ortaya konulan dikkat çekici bir çalışma olarak karşımıza çıkması hem de İslâm mantık tarihinde bir şerh ve haşiye türü olarak yerini alması klasik geleneği sürdürmesi açısından önemlidir. Sonuç olarak, *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık*, geç dönem İslâm mantık öğretiminde pedagojik erişilebilirliği artıran, terminoloji, tanım tekniği ve kıyas uygulamalarında orta düzey öğretime uygun bir yapıyı benimseyen; bu yönüyle çağdaş medrese ve ilahiyat müfredatlarına aktarılabilir bir ara-basamak modelini temellendiren mühim bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, söz konusu modelin temel bileşenlerini ortaya koyarak, mantık öğretiminde kavramsal netlik ile uygulama pratiğini bir araya getiren somut bir yol haritası sunmaktadır. Bu vesileyle, metnin hem *İsâgûcî* geleneğiyle olan bağlarını hem de genel bir örüntü olarak *Şemsiyye* şerhleri içindeki yerini belirginleştirmeye gayret ettik. Böylelikle, *el-Feyzü'l-'atîk* yalnızca geç dönem mantık geleneğinin bir halkası olarak değil, aynı zamanda

klasik ile modern öğretim arasındaki sürekliliği temsil eden bir ilmî köprü olarak konumlandırılabilir.

KAYNAKÇA

- Acar, Cafer - Yılmaz, Aygün (ed.). *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021.
- Acar, Cafer - Yılmaz, Aygün (ed.). *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti II*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- Akbay, Yunus Emre. “Fârâbî'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme”. *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 6/1 (2023), 13-25.
- Candan, Mehmet. “Muhammed Emin Er'in et-Tibyan fî ilmi'l-beyan Adlı Beyan İlmîne Dair Risalesi”. *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti II*. 211-225. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- Çavdar, Mehmet. *Teftâzânî'nin Tasavvur Anlayışı*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2023.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 2010.
- Er, İbrahim Halil. *Muhammed Emin Er Seyda Son Osmanlı Âlimi*. Ankara: MEED Yayınları, 2014.
- Er, Muhammed Emin. *Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *el-Feyzü'l-'atîk fî 'ilmi'l-mantık, Câmi'u'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *el-Ğaysü'l-Rabî'fî ilmi'l-beyân, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *el-Lübâb fî 'ilmi'l-münâzareti ve'l-âdâb, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *el-Verdü's-Sad'i fî 'ilmi'l-vad'i, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *en-Nedaretu fî 'ilmi'l-isti'are, Câmiu'l-mütûni'd-dirâsiyye (içinde)*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2007.
- Er, Muhammed Emin. *Mecmû'atu'r-resâil*. Dimeşk: Silsiletü'l-Endülüs, 2010.
- Evmeş, Adem ve Akbay, Yunus Emre. “Tehânevî'nin Keşşâfı İstılâhâtı'l-Fünûn ve'l-Ulûm Adlı Eserinde Yer Alan Tasavvurât ile İlgili Maddeler Üzerine Bir İnceleme”. *Trabzon İlahiyat Dergisi* 11/2 (2024), 333-353.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınlar, 2012.
- Hacıbekiroğlu, Abdullah. “Mehmet Emin Er'in el-Verdü's-sad' Fî 'ilmi'l-vaz' Adlı

- Vaz' İlmine Dair Risalesi". *Mehmet Emin Er ve İlmi Şahsiyeti*. 383-394. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021.
- Hasırcı, Nazım. *Klasik Mantık El Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Sînâ, İbn. *el-İşârât ve't-Tenbihât*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- Keskin, Mustafa. "Muhammed Emin Er'in el-Feyzu'r- Rabbânî fi ilmi'l- me'ânî Adlı Eserinin Belagat Açısından İncelenmesi". *Tarih Okulu Dergisi XXXIX* (2019), 741-765.
- Mağnisevî, Mahmut b. Hasan. *Muğni't-tullâb şerhu isâgûcî*. nşr. 'Assam bin Mühez-zib es-Subû'î. Dimeşk: Dâru'l-Beyrut, 2009.
- Molla Fenârî. *el-Fevâidu'l-fenâriyye ala metni isâgûcî*. nşr. Muhammed Abdulaziz Ahmed el-Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014.
- Muzaffer, Muhammed Rıza. *Mantık*. ed. Murat Demirkol. Ankara: Bilay Yayınları, 2021.
- Özcan, Burak. *İlim ve İstikamet Üzere Bir Hayat Muhammed Emin Er'in Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Anlayışı*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2024.
- Özdil, M. Sami. "Birlikte Yaşamının Temeli Hoşgörü Kavramının Bazı Tanımlarına Dair Mantıksal Bir İnceleme". *Toplum-Birey İkileminde Ortak Değerler ve Farklılıklar*. ed. Osman Zahid Çiftçi Muhiddin Okumuşlar. 405-414. Konya: Türkiye İmam Hatipliler Vakfı Yayınlar, 2019. Basım, 2019.
- Özpilavcı, Ferruh. *Ebherî İsâgûcî ve Şerhi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Özpilavcı, Ferruh. *Kâtibî Şemsiyye Risâlesi Tahkik Çeviri ve Şerh*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Özturan, Mehmet. *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği Kâtibi ve Kutbüddin Râzî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Râzî, Kutbüddin. *Tahrirü'l-kavâidi'l-mantikiye fi şerhi'r-risâleti's-şemsiyye*. nşr. İlyas Kabalân. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2014.
- Tâlişi, Muhyiddin. *Hâşiyetu Muhyiddin ale şerhi isâgûcî li-Hüsamkâtî*. nşr. Mur'î er-Reşid. Mardin: Nur Sabah Yayıncılık, 2012.
- Tekin, Alaattin. "Ahmet Hilmi el-Koğî'nin Risâletü'l-Mantık Eseri". *Şehir ve Din Diyarbakır'da İnanç Mozaigi*. 171-186. İstanbul: Ensar Yayınları, 2024.
- Tekin, Alaattin. *Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib'in Eisagoge ve Categorias Şerhi*. İstanbul: Endülüş Yayınları, 2023.
- Varol, Mehmet Cafer. *Seyda Muhammed Emin Er ve Tasavvufî Düşüncesi*. İstanbul: Mevsimler Kitap, 2023.